

दुसऱ्या महायुद्धकाळातील बाजारभाव नियंत्रणातील
सरकारी हस्तक्षेप

प्रा.सुरेखा दिनेश गांगुर्डे

पेमराज सारडा महाविद्यालय, अहमदनगर.

प्रस्तावना

दुसरे जागतिक महायुद्ध इ.स. 1939 ते 1945 असे दीर्घकाळ चालले. या युद्धाची आर्थिक झळ इतर देशांप्रमाणे भारतालाही सोसावी लागली. महायुद्धकाळात गुंतलेले देश लष्करीकरणावर अतिरिक्त भर देत असल्याने तेथील अन्नधान्य उत्पादन मंदावते. त्यामुळे बाजारात मंदीचे वातावरण तयार होते. त्याचा व्यापार्यांना फायदा होतो, तर सर्वसामान्यांचे आर्थिक गणित कोलमडून पडते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या दरम्यान महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या कसा प्रभावित झाला हे पाहता असताना, अहमदनगरची भौगोलिकता तपासावी लागते. अहमदनगर जिल्हा शेतीप्रधान पण कोरडवाहु, बारमाही वाहणाऱ्या नद्यांचा अभाव, पर्जन्यछायेचा प्रदेश, सततचे दुष्काळ अशा नकारात्मक वैशिष्ट्यांनी भरलेला आहे. अहमदनगर मध्ये महायुद्धकाळात लक्षवेधी घडामोडी घडून आल्या त्यांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न सदर निबंधात केला आहे.

श्रममूल्य सिद्धांत

युद्धकाळात दैनंदिन वस्तूंचे बाजार भाव वाढलेले असतात. परंतु जागतिक महायुद्ध हेच बाजार भाव वाढीचे महत्त्वाचे कारण असते. तरीही लढाईचे प्रत्यक्ष परिणाम म्हणून किमती वाढतात असे नव्हे. कुठल्याही मालाचे मूल्य तो माल बनविण्यासाठी लागणाऱ्या श्रमावरून ठरत असते. म्हणजे ज्या वस्तूंना कष्ट किंवा श्रम जास्त पडतात, त्या वस्तूंचे मूल्य अधिक हा सुप्रसिद्ध श्रममूल्य सिद्धांत आहे. जर श्रमावरून मूल्य ठरते तर मग मूल्यात चढ-उतार का, याचे उत्तर असे की, आज श्रमाची मोजदाद पैशात केली जाते. किमतीतील फरक हा बाजारात खरेदीच्या उपयोगाकरिता येणाऱ्या चलनाची मागणी आणि पुरवठा आणि जो माल बाजारपेठेत विक्रीकरिता येत असतो त्याची मागणी आणि पुरवठा यावर अवलंबून असतो. मूल्य वाढीची मीमांसा अशी असते. महायुद्ध काळात मात्र वस्तूची मागणी तर वाढलेली असते पण साठेबाज कृत्रिम तुटवडा निर्माण करून मंदीचे वातावरण तयार करतात. त्यामुळे मागणी आणि पुरवठा यातील समतोल ढासळतो. ही परिस्थिती अहमदनगरच्या बाबतीत देखील अशाच प्रकारची होती.

अन्नधान्याचा तुटवडा व काळाबाजार:

अहमदनगर शहरात महायुद्धकाळात दैनंदिन गरजेच्या वस्तूंचे भाव प्रचंड कडाडले. खोबरेल तेल, साखर, धान्य, डाळी, घासलेट, खडीसाखर, सुती कापड, शिवनाचा दोरा इत्यादी वस्तूंचे भाव वाढले. महायुद्धकाळात या दैनंदिन वस्तूंचा तुटवडा निर्माण झाला. दलालांनी या वस्तूंची साठेबाजी सुरु केली. त्यामुळे काळाबाजार सुरु झाला. काळाबाजार केवळ अन्नधान्यापुरताच मर्यादित न राहता जनावरांच्या खाद्याबाबतही सुरु झाला. जनावरांना आवश्यक असणारी पेंड मिळेनाशी झाली. पेंडीचा कृत्रिम तुटवडा निर्माण केला जाऊ लागला. तुटवड्यामुळे भाव प्रचंड भडकले. एकीकडे सर्वसामान्य लोक भाववाढीने हैराण झाले. तर दुसरीकडे सर्वसामान्य शेतकऱ्याची जनावरे मरू लागली. साखरेसारखा जीवनावश्यक घटक रेशनवर मिळू लागला. तुटवड्यामुळे साखर शिल्लक नाही असे दुकानदार सांगू लागले. साखरेचा काळाबाजार सुरु झाला.

या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी व महायुद्धकाळात दैनंदिन वस्तूंच्या तुटवड्यामुळे हैराण झालेल्या लोकांना दिलासा देण्यासाठी ब्रिटिश शासनाने इ.स. 1939 मध्ये कंट्रोल म्हणजे नियंत्रण पद्धत सुरु केली. होलसेल व रिटेल व्यापार्यांवर विक्रीवर नियंत्रण घालून खोबरेल तेल, तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, साखर, घासलेट सारख्या वस्तूंवर सरसकट कंट्रोल बसवला.

त्यामुळे माल असून तो न विकण्याची नामुष्की व्यापार्यांवर ओढावली.

अन्न परिषद:

महायुद्धकाळात आणि इतर वेळी देखील भेडसावणारा अन्न प्रश्न सोडविण्यासाठी सरकारने पुढाकार घेऊन सरकारी अन्न धोरण स्वीकारून इ.स. 1939 मध्ये अन्न परिषद भरवली. अन्न धोरण सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी गावोगावी सभा घेतल्या. तालुक्यातून पाटलांच्या सभा घेऊन त्यांना अन्नाच्या बाबतीत सरकारी धोरण समजावून दिले. सरकारी अधिकार्यांनी गावोगावी जाऊन सरकारी दराने धान्य खरेदी केले. सरकार शिवाय दुसऱ्या कोणालाही एका वेळी सहा पाहिली पेक्षा जास्त धान्य विकायचे नाही अशा तऱ्हेच्या सरकारी नोटिसा शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवल्या. त्यामुळे सरकारलाच धान्य विकण्याचे बंधन शेतकऱ्यांवर आले. शहरात व्यापारी मात्र या धान्याची साठेबाजी करू लागले. धान्य विकण्याचे बंधन शेतकऱ्यांवर घालून सरकार जणूकाही व्यापार्यांचाच फायदा करून देत होते.

जिल्हा धान्य कमिटी:

अहमदनगर मध्ये सरकारच्या अन्नधान्य धोरणाला प्रतिक्रिया म्हणून जिल्हा धान्य कमिटीची स्थापना राजाराम भाऊ गिरमे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. या कमिटीने जिल्ह्यातील जनतेची गार्हाणी ऐकली. सरकारचे अन्न धोरण जनतेवर जुलूम करणारे आहे हे सरकारच्या लक्षात आणून दिले. जिल्हा धान्य कमिटीच्या सर्व सभासदांनी एक मताने सहा रुपयेच्या आतील पट्टी भरणाऱ्यांकडून सरकारने धान्य खरेदी करू नये. तसेच शेतकऱ्याला प्रथम बी भरणा करण्यास मुभा द्यावी त्यानंतर त्याच्याकडील धान्य खरेदी करावे.

जेणेकरून जनता व सरकार यांच्यात सलोख्याचे वातावरण निर्माण होईल यासाठी प्रयत्न केले. जिल्हा धान्य कमिटीने केलेल्या सूचनांकडे सरकारने दुर्लक्ष केले.

रिटेल मर्चंट्सच्या अधिकारांवर गदा:

इकडे खेड्यातील शेतकऱ्यांच्या अन्नधान्य विक्रीवर नियंत्रण आणले तर शहरामध्ये रिटेल व्यापार्यांच्या अन्नधान्य विक्रीवर नियंत्रण आणले. 250 रिटेल व्यापार्यांचे विक्रीचे हक्क सरकारने काढून घेतले. त्यामुळे हे किरकोळ किराणा व भुसार व्यापारी व्यवहारात बेकार झाले. रिटेलर्सच्या मार्फत आजपर्यंत तांदूळ कुपणावर विकला जात होता तोही अधिकार काढून घेण्यात आला. अहमदनगर शहराच्या साठ हजार लोकवस्तीच्या जनतेला धान्य, तांदूळ, साखर इत्यादी जिनसा विकत घेण्याची सोय फक्त एकाच दुकानातून करण्यात आली. खरेदी करण्यासाठी त्याठिकाणी लोकांची झुंबड उडू लागली. त्यामुळे किरकोळ विक्री करणारे व्यापारी आणि सामान्य जनता जेरीस आली.

सरकारची जुलमी कर पद्धती:

युद्धकाळात सरकारने जीवनावश्यक चीज वस्तूवर नियंत्रण आणले. एवढेच करून सरकार थांबले नाही, तर घरपट्टी, पाणीपट्टी, ड्रेनेज कर, थेट कर, कुत्रेपट्टी इत्यादी कर वसुली नगरपालिकेचे अधिकारी सक्तीने करू लागले. या व्यतिरिक्त रेड क्रॉस सारख्या शिपायांच्या उपयोगी पडणारा फंड एक लाख रुपये ऐवजी अडीच लाख रुपये जिल्ह्यातून वसूल होऊ लागला. सोल्जर्स फंड कशासाठी असे विचारण्याचे धाडस अहमदनगरमधील जनता कधीही करू शकली नाही.

रेशनिंगचा धुमाकूळ

गरीब व गरजू लोकांना त्यांची भूक भागविता यावी त्यांना प्रतिष्ठेचे जीवन जगण्यासाठी सवलतीच्या दराने हक्काचे धान्य मिळावे म्हणून रेशनिंगची पद्धत असते पण सरकारने अहमदनगर शहर व कॅन्टोन्मेंट हद्दीतील खानावळी, हॉटेल, बोर्डिंग, लॉज, अनाथालय, सोडा वॉटर फॅक्टरी, औषधे तयार करणारे कारखाने, बेकरी, क्लब, दवाखाने, मेवामिठाईची दुकाने इत्यादी सर्वच दुकानांचा रेशनिंग मध्ये समावेश केला. या सर्वांना परवाने दिले. येथील जिनसा किती प्रमाणात घ्याव्यात हे ठरवण्यासाठी सरकारी छापील फॉर्म भरण्याची सक्ती केली. त्या अर्थाच्या जाहिराती वर्तमानपत्रांतून जनतेपर्यंत पोहोचविल्या. अहमदनगर जिल्ह्यातील कापडाचा व सुताचा व्यापार करणार्यांना सरकारी शिक्का नसलेले म्हणजे परवाना नसलेले कापड विक्रीस बंदी घातली. या व्यापार्यांना कठोर कारवाईचा इशारा देणार्या जाहीर नोटीसा छापून येऊ लागल्या. इस 1945 चा मुंबईचा सुती कापडाच्या व्यापाराचे नियमन करण्याबाबतचा हुकूम 1 सप्टेंबर 1945 पासून अहमदनगर जिल्ह्यास लागू केला. या हुकुमान्वये व्यापार्यांना लायसेंस म्हणजे परवाने देण्यात आले. कापड विकण्याचा परवाना नसणार्यांवर कडक कारवाई केली. अहमदनगरचा बाजार या सर्व नियंत्रणामुळे डबघाईस आला होता. रेशनिंग दुकानात तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, साखर, घासलेट या वस्तू वयाच्या प्रमाणात मिळण्यास सुरुवात झाली. गहू घेणार्यास एक चतुर्थांश बाली खाण्याची सवय आणि इच्छा नसूनही घेण्याची सक्ती करण्यात आली.

अन्नधान्य नियंत्रणावरील प्रतिक्रिया:

सरकारने अन्नधान्य जनावरांचे खाद्य पेंड अशा जीवनावश्यक वस्तूवर नियंत्रण बसवल्यामुळे काळाबाजार वाढला वस्तूचे भाव प्रचंड भडकले सरकारने व्यापार्यांना जनावरांसाठी च्या पेंडे चा भाव ठरवून दिले व्यापार्यांना पेंड विकण्याचे परवाने दिले त्यांनी इतर कोणत्याही संस्थेशी खरेदी-विक्री करू नये असे नियंत्रण घातले सरकारी पेंडीचा दर एका टनास बारा रुपये असताना काळ्या बाजाराचा भाव 144 रुपये पर्यंत गेला. त्यामुळे शेतकऱ्यांची पेंड तशीच शिल्लक राहिली. माल असून तो न विकण्याची नामुष्की त्यांच्यावर ओढावली.

त्याचप्रमाणे साखरे सारख्या आवश्यक गोष्टीवर नियंत्रण बसवल्याने साखरेचा तुटवडा निर्माण होऊन सर्वसामान्यांसाठी साखर बाजारातून अदृश्य झाली. परंतू काही ठराविक वर्गासाठी साखर उपलब्ध होऊ लागली.

निरनिराळ्या जिनसांचे भाव ठरविले गेल्याने व्यापारी वर्गात खळबळ उडाली अहमदनगर शहर आणि जिल्ह्यातील व्यापार्यांनी आपल्या वस्तूचे भाव भरमसाठ वाढवू नयेत म्हणून सरकारने आपले भाव जाहीर केले शिवाय शहरात दवंडी देऊन खरेदी केलेल्या वस्तू ची पावती घेण्यात धोरण जाहीर केले याला प्रतिकार म्हणून जिल्ह्यातील औषध विक्रेत्यांनी आपली दुकाने बंद ठेवली शहरात धान्याचे भाव वाढल्यामुळे मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंबली चे सभासद श्री पटेल व तौकल वस्ताद यांच्या नेतृत्वाखाली नगरच्या मजुरांनी दाणे बाजार बंद ठेवला. शेठ हरिकिसन आसाराम यांच्या दुकानात व्यापारी व पुढारी यांच्या मध्ये विचारविनिमय होऊन बाहेर जाणाऱ्या मालावर निर्बंध घालण्याकरता तात्कालीन कलेक्टरला निवेदन दिले. नगर शहरातून बाहेर जाणाऱ्या अन्नधान्याला काही काळ तरी पायबंद घातला. त्यामुळे मुंबई प्रांतात अहमदनगर सोडून सर्व ठिकाणी धान्याची चणचण होती. अहमदनगरला त्यामानाने सुखाचे दिवस होते. धान्य भरपूर नसले तरी पुरेल इतके होते.

सरकारने जीवनावश्यक वस्तूवर नियंत्रण घातले त्यामुळे साठेबाजी वाढवून काळाबाजार फोफावला. त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सरकारने कठोर कायदे केले. त्यांची गंभीरपणे अंमलबजावणी केली. साठेबाजी, काळाबाजार करणाऱ्यांना खडक शासन केले व ते वर्तमानपत्रातून छापले.

दुसऱ्या महायुद्धकाळात सरकारला सैन्यासाठी धान्य व पैसा पुरवायचा होता. तसेच येथील काळाबाजार करणाऱ्यांवर नियंत्रण मिळवायचे होते. सरकारने फेयर प्राइज ग्रेनशॉप कमिटी स्थापन केली. त्याद्वारे अनेक दुकाने सुरू करून अहमदनगरमधील कामगार, शेतकरी, गरीब व मध्यम वर्ग यांच्या अन्नाचा प्रश्न समाधानकारकरीत्या सोडविला.

फेयर प्राइज ग्रेनशॉप कमिटीने सुरू केलेल्या या दुकानांमधून सामान्य जनतेला अन्नधान्य, कापड माफक दरात उपलब्ध झाले.

सारांश

दुसऱ्या महायुद्धकाळात सरकारने अहमदनगर मधील अन्नधान्य व पैसा ब्रिटिश सैनिकांना पुरवला. याच वेळी अहमदनगर शहरातील नफेखोरीला आळा घातला. येथील जागरूक नागरिकांनी सरकारच्या धान्य निर्यातीवर काही प्रमाणात आळा घातला. त्याच वेळी महायुद्धाच्या झळा सोसूनही अहमदनगरच्या व्यापार्यांनी मानवतावादी कार्य करून अहमदनगरचे नाव थेट बंगालमध्ये झळकावले. सप्टेंबर 1943 मध्ये पुनमचंद भंडारी यांच्या अध्यक्षतेखाली बंगालमधील दुष्काळग्रस्तांना मदत करण्यासाठी अहमदनगरमध्ये 'बंगाल मदत खेड जिल्हा समिती' स्थापन झाली. या समितीने कलकत्ता येथे जाऊन ठिकठिकाणी मदत केंद्रे उभारली. दुष्काळग्रस्तांना अन्न, कपडा, औषधे देऊन त्यांचे जीवन वाचविले.

संदर्भ ग्रंथ

1. निसाळ द.र संदेश वर्तमानपत्र अंक 1943 ते 1945
2. मिरीकर श्रीपाद, अस्सल नगरी, प्रथम आवृत्ती, अहमदनगर
3. दर्डा राजेंद्र, केसरी, पंचशताब्दी विशेषांक, अहमदनगर
4. ह्युम आर. डब्ल्यू. ज्ञानोदय, मुंबई, पुस्तक12
5. बोरा हेमराज, कुलकर्णी लक्ष्मण, अहमदनगर डिस्ट्रिक्ट डिरेक्टरी, प्रथम आवृत्ती, अहमदनगर, 1951